

e-ISSN: 2148-0494

Dergiabant

Cilt/Volume: 10, Sayı/Issue: 2
(Kasım/November 2022)

Üç Sahîfe Üzerinden Tefsir-Hadis İlişkinine Dair Bir Değerlendirme

An Evaluation of the Relationship between Tafsîr and Hadîth on Three Pages

Süleyman Kaya

Doç. Dr., Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı

Assoc. Prof. Dr., Bolu Abant İzzet Baysal University,
Faculty of Theology, Department of Tafsir
Bolu/Turkey

suleymankaya@ibu.edu.tr

orcid.org/0000-0003-3412-3570

Makale Bilgisi

Article Information

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Article Type: Research Article

Geliş Tarihi: 21 Ağustos 2022

Date Received: 21 August 2022

Kabul Tarihi: 03 Kasım 2022

Date Accepted: 03 November 2022

Yayın Tarihi: 30 Kasım 2022

Date Published: 30 November 2022

Yayın Sezonu: Güz

Publication Season: Autumn

<https://doi.org/10.33931/dergiabant.1165078>

İntihal/Plagiarism

Bu makale özel bir yazılımla taranmış ve intihal tespit edilmemiştir.
This article was scanned with a special software and no plagiarism was detected.

Atıf/Cite as

Kaya, Süleyman. "Üç Sahîfe Üzerinden Tefsir-Hadis İlişkinine Dair Bir Değerlendirme". *Dergiabant* 10/2 (Kasım 2022), 302-323. <https://doi.org/10.33931/dergiabant.1165078>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University Faculty of Theology, Bolu,
14030 Turkey. All rights reserved. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dergiabant>

Üç Sahîfe Üzerinden Tefsir-Hadis İlişkisine Dair Bir Değerlendirme

Öz

Bu makalede, erken dönemin en önemli üç sahîfesi olan *Sahîfetü Ali b. Ebî Talha*, *Sahîfetü Abdullah b. Amr b. Âs* ve *Sahîfetü Hammâm b. Münebbih* üzerinden tefsir-hadis ilişkisi ele alınmıştır. *Sahîfetü Ali b. Ebî Talha* tamamen garîbu'l-Kur'ân, diğer iki sahîfe tümüyle hadis içeriklidir. Mevcut içeriği ile *Sahîfetü Ali b. Ebî Talha*'da hadis, diğer iki sahîfede de âyet yoktur. Tefsirin en önemli veri kaynağının sünnet olduğu düşünüldüğünde muhtevalarının bu denli ayrılmaması beklenirdi. Üstelik hadis sahîfeleri, inançtan ibadete, ahlâktan muâmelâta ayetlerle birebir ilişkili birçok hususu ele almaktadır. Dahası sahîfelerin isnad edildiği şahıslar, Kur'ân'ın baştan sona ezberlenme geleneğinin arttığı ve toplum nezdinde merkezi bir yer edindiği dönemde yaşamışlardır. Makalede, tefsir-hadis iç içe olması beklenirken sahîfelerin içeriğinin neden böyle şekillenmiş olabileceği üzerinde durulmuş; mevcut muhtevaları üzerinden tefsir-hadis ilişkisinin nasıl değerlendirilebileceği açıklanmaya çalışılmıştır. Girişte konunun önemine vurgu yapılmış, sonra üç sahîfenin tarihsel önemine değinilmiştir. Ardından sahîfelerin içerik değerlendirmesine yer verilmiştir. Sonra da ulaşılan veriler ışığında ilgili eserler üzerinden tefsir-hadis ilişkisinin nasıl kurulabileceğine dair değerlendirme yapılmıştır. Çalışmanın bütününde hangi kanaatlere ulaşıldığı sonuç kısmında belirtilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Hadis, Erken Dönem, Sahîfe, Kitap.

An Evaluation of the Relationship between Tafsîr and Ḥadîth on Three Pages

Abstract

In this article, the relationship between tafsîr and ḥadîth is discussed through the three most important pages of the early period, *Ṣaḥîfah 'Alî b. Abî Ṭalḥa*, *Ṣaḥîfah 'Abd Allâh b. 'Amr b. al-'Âs* and *Ṣaḥîfah Hammâm b. Munabbih*. *Ṣaḥîfah 'Alî b. Abî Ṭalḥa* is completely gharîb al-Qur'ân, the other two pages are completely ḥadîth content. With its current content, there is no ḥadîth in *Ṣaḥîfah 'Alî b. Abî Ṭalḥa* and no verse in the other two pages. Considering that the most important data source of tafsîr is the sunnah, it would be expected that its contents would not differ so much. Moreover, the ḥadîth pages deal with many issues that are directly related to the verses, from belief to worship, from morality to treatment. Moreover, the people to whom the pages are attributed lived in a period when the tradition of memorizing the Qur'ân from beginning to end increased and gained a central place in the society. In the article, it was focused on why the content of the pages might have been shaped like this, while the tafsîr-ḥadîth was expected to be intertwined; It has been tried to explain how the relationship between tafsîr and ḥadîth can be evaluated over the existing contents. In the introduction, the importance of the subject was emphasized, then the historical importance of the three pages was mentioned. Then, the content evaluation of the pages is given. Then, in the light of the data reached, an evaluation was made on how to establish the relationship between tafsîr and ḥadîth over the related works. The conclusions reached in the whole of the study are stated in the conclusion part.

Keywords: Tafsîr, Ḥadîth, Early Period, Page, Book.

Giriş

Genelde bütün İslâmî ilimler olmakla birlikte özelde tefsir ilminin en önemli veri kaynağının Hz. Peygamber ve sahâbeden gelen rivayetler olduğu bilinmektedir. Bu rivayetlerin bir kısmını bünyesinde barındıran erken döneme ait kendinden söz ettiren üç temel sahîfeden söz edilmektedir. Bunlardan biri, tefsir birikiminin en önemli şahsiyeti sahâbî İbn Abbâs (ö. 68/687-88) ile ilişkilendirilen tebeu't-tâbiînden Ali b. Ebî Talha'ya (ö.

143/760) isnad edilen *Sahîfetü Ali b. Ebî Talha'*dır.¹ Bir diğeri, kendisi sahâbî olan Abdullah b. Amr b. Âs'a (ö. 65/684-85) nisbet edilen *Sahîfetü Abdullah b. Amr b. Âs'*dır.² Bir diğeri ise sahâbî Ebû Hureyre (ö. 58/678) ile irtibatlandırılan ve kendisi tabîinden olan Hemmâm b. Münebbih'e (ö. 132/750) ait *Sahîfetü Hemmâm b. Münebbih'*dir.³ *Sahîfetü Ali b. Ebî Talha'*nın muhtevasının tamamen garîbu'l-Kur'ân ve diğeri ikisinin de tümüyle hadis olması konumuz açısından dikkat çekicidir. Kur'ân yorumu/tefsir açısından bakıldığında içeriklerinin bu denli ayrılmaması ve büyük ölçüde *Sahîfetü Ali b. Ebî Talha'*da hadislerin, diğeri iki sahîfede içerdikleri hadislerle irtibatlı bazı âyet ya da âyetlerin olması beklenirdi. Bu durumu sünnetin Kur'ân'ın muhtevasını bir şekilde ihtiva ettiği düşüncesiyle açıklamak⁴ çok doğru değildir. Hele Kur'ân yorumunda sünnete duyulan ihtiyaç dikkate alınırsa neden âyet-hadis birlikteliğinin olması gerektiği biraz daha iyi anlaşılabilir olacaktır.⁵ Çünkü hadisler, Kur'ân yorumunun en temel veri kaynağıdır. Ali b. el-Medîni (ö. 234/848) Abdurrahmân el-Mehdî'den (ö. 198/813) "Kur'ân'ı anlamak için kişi yeme içmeden daha çok hadise muhtaçtır. Çünkü hadis Kur'ân'ı tefsir eder." şeklinde bir söz nakletmektedir.⁶ Musa Carullah Bigiyef'in (ö. 1949) hükümlerin dayandığı aslî delilin sünnet olduğuna, Kur'ân ayetlerinin bunları teyit ve tespit için indirildiğine dair vurgusu boşuna değildir.⁷

Burada sorun, bu üç eserden tefsirle ilgili olan *Sahîfetü Ali b. Ebî Talha'*da hadisin, hadisle ilgili olan diğeri iki eserde ayetin olmayışıdır. Oysa tefsir-hadis ilişkisi bağlamında düşünüldüğünde beklenti bunların iç içe olmasıdır. Makalenin nüvesini erken dönemin en önemli üç sahîfesinde neden bu denli içerik farkının olduğu sorusu oluşturmuştur. Üstelik ilgili hadis sahîfelerinde yer alan rivayetlerde dile getirilen birçok konu doğrudan Kur'ân âyetleriyle ilişkilidir ve hatta bazen konular anlam bakımından birebir örtüşmektedir. Ayrıca Kur'ân metni, Hz. Peygamber ve sonrasında Müslüman toplumda her şeyin ötesinde merkezî bir yere sahiptir. Hz. Peygamber'in de yazdığı mektuplarda çokça Kur'an ayeti kullandığı bilinmektedir.⁸ Dolayısıyla bir yerde veya eserde Kur'ân'ın önem atfettiği bir mesele dile getiriliyorsa konuyla ilişkili âyet ya da âyetlerin orada yer alması veya en azından bazı âyetlerle bağlantı kurulması beklenirdi. Dahası şifahî naklin baskın olduğu bu toplumda ilerleyen zaman diliminde Kur'ân'ın baştan sona ezberlenme oranı da oldukça artmıştır. Dolayısıyla sahîfelerin yapılandığı dönemde bir mesele dile getirilirken bir şekilde

¹ Ebû Cafer Ahmed b Muhammed b İsmail el-Muradi Nehhas, *en-Nasih ve'l-mensuh fi Kitabillahi Azze ve Celle*, ed. Süleyman İbrahim Lahim (Riyad: Daru'l-Asime, 2009), 1/462; Fuad Sezgin, *Târihu't-türâsi'l-Arabî*, çev. Mahmud Fehmi Hicâzî (Riyad: İdâetü's-Sekâfe ve'n-Neşr bi'l-Câmia, 1991), 1/60.

² Muhammed İbn Sa'd, *Kitâbu't-tabakâti'l-kebîr*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kâhire: Mektebetü'l-Hancı, 2001), 5/83.

³ Fuad Sezgin, *Târihu't-türâsi'l-Arabî (el-Ulümü's-şer'iyye)*, çev. Mahmud Fehmi Hicâzî (Riyad: Câmîatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1411), 1/153; Kemal Sandıkçı, "Hemmâm b. Münebbih", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998), 189.

⁴ Zişan Türcan, "Hadisçilerin Kur'ân-Sünnet İlişkisine Dair Düşüncelerinin Hadis Musanefatına Yansımaları-Sahîhu'l-Buhârî Örneği", *Diyanet İlmî Dergi* 57/4 (2021), 1111.

⁵ Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed Kurtubî, *el-Câmiu' li ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2006), 1/67; Muhammed Ebû Zehre, *İbn Hanbel hayâtu-hû ve asruhû -ârâuhû ve fikruhû* (yy.: Daru'l-Fikri'l-Arabî, 1947), 213.

⁶ Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî, *el-Kifâye fi ma'rifeti 'usûli'r-rivâye*, thk. Ebû İshak İbrahim b. Mustafa ed-Dimyâtî (Kâhire: Dâru'l-Hüdâ, 2002), 1/87.

⁷ Musa Carullah Bigiyef, *Kur'an-Sünnet İlişkisine Farklı Bir Yaklaşım Kitâbu's-Sünne*, çev. Mehmet Görmez (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2000), 8.

⁸ Kenan Demiryak, *Arap Edebiyatı Tarihi II Sadru'l-İslam Dönemi* (Kayseri: Fenomen Yayınları, 2017).

âyetle ilişki kurulması daha olağan hale gelmiş olmalıdır. Her üç metinde mesele beklenenin aksine olunca bunun neden böyle olduğunun araştırılması gereği ortaya çıkmış, uzun süre konunun nasıl izah edilebileceği yapılan okumalarla izlenmiş; varılan kanaat, bu makaleyle gündeme taşınarak tartışmaya açılmıştır.

Meseleye cevap niteliğinde hemen akla gelebilen hadis sahîfelerinin, âyetleri değil de sadece hadisleri toplamaya yönelik gayretler olabileceği cevabı sorunu çözmektedir. Çünkü sahîfelerin isnat edildiği şahısların yaşam kesitleriyle hadislerin tedvin süreci böyle bir bilincin olgunlaşmış olma ihtimalini ortadan kaldırmaktadır. Bunun da ötesinde hadislerin daha erken yazılmış olduğuna dair görüşler beklentiyi artırmaktadır.⁹ Ayrıca ilk iki asrında bilgi, hayatın her kademesine ait birikimi ifade etmektedir.¹⁰ Âlim, hemen her konuda malumat sahibi kişi demektir. Alanlarla ilgili ihtisaslaşma ve ayrışma süreç içerisinde meydana gelmiş bir olgudur.¹¹ Emevîler döneminde her tür bilginin karışık bir şekilde yer aldığı çeşitli cüz ve sahîfelerden söz edilşin en önemli sebebi bu yapı olsa gerektir.¹² Bilimler arası ayrışmanın hadislerin toplanma çabasıyla beraber hicri ikinci asırdan itibaren yavaş yavaş başladığı söylenebilir.¹³ Nitekim tabîinden ve hatta tebeu't-tâbiînden tefsir sahibi olarak gösterilen şahıslar aynı zamanda hadis ile de ilişkili şahsiyetlerdir. Dolayısıyla sorulan sorunun cevabını bulmak kolay değildir. Makalede serdedilen hususlar kesin bir iddia olmanın ötesinde elde edilebilen verilerden hareketle bir kanaat paylaşımıdır.

Erken dönemin sosyo-kültürel anlamda bazı temel özelliklerine yönelim, konunun çözümünde birtakım ipuçları elde etme imkânı sağlayacaktır. Örneğin İslâm dünyasının yaklaşık III. asrın sonlarına kadar şifahî kültür aktarım sürecinden geçmiş olması önemli bir ipucudur. Ayrıca İslâmî ilimlerin başlangıçta kendi içinde bir gelişim süreci yaşadığı bilinmektedir. Konu bir yönüyle bununla da ilintilidir. Yine erken dönemde “kitap” kavramının geçirdiği anlam değişimi ile “kitabın rivayeti” hususları da konuyla bağlantılıdır.¹⁴

Araştırmanın hazırlık aşamasında, ele alınan üç eserin kitaplaştırılmış şekli tekrar tekrar incelenmiştir. İlgili sahîfeler konusunda yapılan tezler, yazılan makaleler ve hazırlanan kitaplar mümkün olduğunca gözden geçirilmeye özen gösterilmiştir. Ricâl kitapları başta olmak üzere çeşitli eserlerde sahîfelere atfedilen değer tespit edilmeye gayret edilmiş; bu sahîfelerin İslâmî ilimlerin gelişim sürecindeki değerleri ve bu konuda yazılanlar dikkate alınmaya çalışılmıştır. Tefsire kaynaklık etmesi bakımından kendine özel bir değer atfedilen *Sahîfetü Ali b. Ebî Talha* çok yönlü incelenmiştir. Hadisle ilgili diğer iki nüsha için de benzeri bir çaba sarfedilmiştir. Konuya dair klasik ve modern kaynaklardan

⁹ Sezgin, *Târîh*, 1/122-132.

¹⁰ İsmail Çalışkan, *Tefsir Tarihi* (Ankara: Bilay Yayınları, 2019), 100.

¹¹ Ahmed Emin, *Fecrû'l-İslâm*, çev. Ahmet Serdaroglu (Ankara: Kılıç Kitabevi, ts.), 1/251:- Ömer Dinç, *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı* (İstanbul: İSAM, 2022), 122.

¹² Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm* (Mısır: Mektebetü'l-Üsra, 1997), 2/11; Taha Hüseyin, *Min hadîsi's-ş-şî'r ve'n-nesr* (Mısır: Dâru'l-Meârif, 1936), 26.

¹³ Sezgin, *Târîh*, 1/119.

¹⁴ Süleyman Kaya, “Erken Dönemde Tefsir Kitaplarının Rivayeti Meselesi”, Uluslararası İslam Araştırmaları Kongresi Bildiri Kitabı, ed. Erdem Can Öztürk-Mahmud Esad Erkaya (Ankara: Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Yayınları, 2022), 329.

elde edilen bilgiler eşliğinde mesele analitik bir yaklaşımla değerlendirilerek makale şekline dönüştürülmüştür.

1. Üç Sahifenin Tarihsel Değeri

Konunun temellendirilmesi adına İslâm kültür tarihinde üç sahîfeye atfedilen değeri ayrı ayrı ana hatlarıyla ele almakta fayda vardır. Tarihsel değer bakımından önce *Sahîfetü Ali b. Ebî Talha*, akabinde *Sahîfetü Hemmâm b. Münebbih* ve sonra da *Sahîfetü Abdullah b. Amr b. Âs* değerlendirilecektir. Konu, makale içeriğine temel teşkil edecek şekilde ana hatlarıyla ele alınacak, ayrıntıya girilmeyecektir.

1.1. *Sahîfetü Ali b. Ebî Talha*

Bu sahîfe hakkında ilk defa Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) "Mısır'da Ali b. Ebî Talha tarafından rivayet edilen öyle kıymetli bir sahîfe vardır ki bir kişi sırf bu sahîfe için Mısır'a gitse değer." dediği nakledilmektedir.¹⁵ Sahîfe asıl değerini, İbn Abbâs'a ait rivayetleri içermesinden almaktadır. Bilindiği üzere tefsirde İbn Abbâs'a ayrı bir yer atfedilir¹⁶ ve sahâbe tefsiri adına nakledilen bilginin yaklaşık % 80'inin ona ait olduğu kabul edilir.¹⁷ Ayrıca İbn Abbâs'dan gelen Ali b. Ebî Talha rivayetlerine özel bir önem atfedilerek *Sahîfetü Ali b. Ebî Talha*'ya işaret edilir.¹⁸ Nitekim tefsir tarihinin önemli ismi Suyûti (ö. 911/1505), *İtkân*'ın otuz altıncı kısmında garîbu'l-Kur'ân bağlamında Ali b. Ebî Talha kanalıyla gelen İbn Abbâs rivayetlerini vererek sahîfeye atfedilen değere işaret etmiştir.¹⁹

Öte yandan Ali b. Ebî Talha'ya ait yazılı bir nüsha olup olmadığı tartışılmakta, günümüze ona ait orijinal bir nüsha ulaşmamış bulunmaktadır.²⁰ Muhammed Fuâd Abdülbaki (1882-1968), Buhârî'nin *Sahîh*'inde yer alan *Sahîfe*'ye ait olduğu düşünülen rivayetleri Taberî'nin (ö. 310/923) tefsirinde geçen ilgili rivayetlerden de faydalanarak *Mu'cemu garîbi'l-Kur'ân müstahracen min sahîhi'l-Buhârî* adıyla bir çalışma yapmış, *Sahîfe*'nin muhtemel içeriğini ortaya koymaya çalışmıştır.²¹ Bu çalışmada o, İbn Abbâs ve *Sahîfe*'nin değeri hakkında bazı âlimlerin görüşlerini aktarmış, Buhârî'nin (ö. 256/870) bu *Sahîfe*'ye verdiği önem üzerinde durmuştur.²² Ancak İbn Abbâs'tan sadece Ali b. Ebî Talha rivayetinde bulunmamış başka bir kısım râviler de ondan bilgi aktarmışlardır. Esere bu

¹⁵ Nehhas, *en-Nasih ve'l-mensuh fi Kitabillahi Azze ve Celle*, 1/462.

¹⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-şahîh*, nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr, thk. Muhibbüddin el-Hatib-Muhammed Fuad Abdülbaki (Kahire: Mektebetü's-selefiyye, 1422/2001), Kitâbu'l-ilm, Bab 17, Hadis no 75.

¹⁷ Mehmet Akif Koç, *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri –İbn Ebî Hâtim Tefsiri Örneğinde Bir Literatür İncelemesi-* (Ankara: Kitabiyat, 2003), 17.

¹⁸ Ahmed b. Mustafa Taşkoprizâde, *Miftâhu's-sa'âde ve mişbâhu's-siyâde fi mevzû'âti'l-'ulûm* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985), 2/56; Sezgin, *Târîh*, 1/64. Bk. Nurdoğan Türk, "Klasik Kaynaklarda Menkûl İbn Abbas'a Atfedilen Bazı Tarikler Üzerine Bir Değerlendirme (Tefsir İlmi Bağlamında)", *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 12/1 (2020).

¹⁹ Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfiî Suyûtî, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrût: Dâru İbn Kesîr, 1996), 1/355-381.

²⁰ İsmail Cerrahoğlu, "Ali İbn Ebî Talha'nın Tefsir Sahifesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/17 (1969), 56, 82.

²¹ Muhammed Fuâd Abdülbâki, *Mu'cemu garîbi'l-Kur'ân müstahracen min sahîhi'l-Buhârî* (Suriye: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1950), "Cim", 25-31.

²² Abdülbâki, *garîbu'l-Kur'ân*, "Be", 11-18.

rivayetler alınmamıştır. Dolayısıyla bu *Sahîfe*'de bulunan rivayetler diğer râvilerden gelenlere göre daha güvenilir addedilmektedir. Ancak İbn Abbâs ile Ali b. Ebî Talha'nın birbirleriyle görüşmeleri imkânsız olunca, rivayetlerin Said b. Cübeyr (ö. 94/713 [?]) veya Mücâhid b. Cebr (ö. 103/721) üzerinden aktarılmış olabileceği kabul edilmiştir.²³

Muhammed Hüseyin Heykel (1888-1956) de Muhammed Fuad Abdülbâkî'nin yaptığı bu çalışmaya yazdığı ta'rîzde, zamanla lafızların anlam genişlemesi ve daralmasına maruz kaldığından bahisle İbn Abbâs'a nispet edilen bu *Sahîfe*'nin, Kur'ân'ın nüzul dönemi anlamını yakalamada önemli bir kaynak olduğuna vurgu yapmıştır.²⁴

Tefsir ilmindeki yeri dolayısıyla bu isimle ilişkilendirilerek basılan eserler de mevcuttur. Bu durum *Sahîfe*'nin yapısı ve içeriği hakkında yanlış bir algı oluşturmaktadır. Oysa bu bağlamda dile getirilen *Tefsîru İbn Abbâs el-müsemmâ sahîfete Ali b. Ebî Talha* isimli tefsir kitabı, İbn Abbâs rivayetlerini içeren sonraki dönem kaynaklarından faydalanılarak elde edilen toplama bir eserdir.²⁵ Ebû Tâhir Muhammed b. Yakup el-Fîruzâbâdî (ö. 817/1415) tarafından İbn Abbâs'a nispet edilen rivayetlerin toplandığı *Tenvîru'l-mikbâs el-mensûb ilâ ibn Abbâs* isimli eser de öyledir. Üstelik Ali b. Ebî Talha dışında itibar edilmeyen râvi nakillerini de bulundurduğu için bu esere itibar edilmemektedir.²⁶ Zaten tebeu't-tâbiînden olan Ali b. Ebî Talha üzerinden de olsa İbn Abbâs'a ait yazılı bir metinden söz etmek mümkün değildir. Bütün bunlar ona ait olması muhtemel rivayetlerden ibarettir.²⁷

1.2. *Sahîfetü Hemmâm b. Münebbih*

Sahîfetü Hemmâm b. Münebbih, sahâbe içerisinde en çok hadis rivayet ettiği kabul edilen suffe ehlinde Ebû Hüreyre'nin seçkin talebelerinden Hemmâm b. Münebbih'e nispet edilmektedir.²⁸ Güvenilir bir muhaddis olduğu hususunda baskın görüşlerin olduğu Hemâm'ın Ebû Hüreyre'den naklettiği bu rivayetler kısım kısım Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde, kütüb-i sittede ve diğer hadis kitaplarında yer almıştır. Bize kadar ulaşan ilk yazılı hadis vesikası olarak takdim edilen *Sahîfe*'de toplam 138 rivayet mevcuttur.²⁹ Ancak orijinal şekliyle günümüze böyle bir sahîfe ulaşmamıştır.

Şahîfe, ilk defa Muhammed Hamidullah (1908-2002) tarafından hicrî VI. ve XII. asırlara ait nüshadan hareketle neşre hazırlanmış ve ilk baskısı 1953 yılında Şam'da yapılmıştır.³⁰ Daha sonra Rifat Fevzî Abdulmuṭṭalib de bu eseri hicrî 557 yılına ait nüshayı esas alıp Hamidullah'ın yaptığı çalışmadan da faydalanarak *Şahîfetü Hemmâm b. Münebbih*

²³ Suyûtî, *İtkân*. 2/1231; Abdülbâkî, *garîbu'l-Kur'ân*, "He", 213-219.

²⁴ Abdülbâkî, *garîbu'l-Kur'ân*, "Ze", 78-82.

²⁵ Raşid Abdülmün'im er-Reccâl, *Tefsîru İbn Abbas el-müsemmâ sahîfetü Ali b. Ebî Talha* (Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1991), 59.

²⁶ er-Reccâl, *Tefsîru İbn Abbas*, 55.

²⁷ Sezgin, *Târîh*. 1/59, 60; Taşköprizâde, *Miftâhu's-sa'âde*, 56.

²⁸ Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz* (Beyrut: İhyau't-Türasi'l-Arabi, ts.), 32-37; Sezgin, *Târîh*, 1/157.

²⁹ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübel'a'*, thk. Şu'ayb 'Arnavud (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1982), 5/312; Bünyamin Erul, *Hadislerin Dili İlk Hadis Belgesi Hemmâm'ın Sahîfesi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 8.

³⁰ Muhammed Hamidullah, *Sahîfetü Hemmâm b. Münebbih* (Şam: Matbûâtu'l-Mecmai'l-İlmi'l-Arabî, 1953), 22.

adıyla yeniden tahkik etmiş; tahrir ve şerhiyle birlikte 1985 yılında Kahire’de neşretmiştir.³¹ Hicrî VI. ve XII. asırlara ait nüshadan hareketle hazırlanan bu eserin günümüze kadar geldiği ifadesi³² Ahmed b. Hanbel’in tamamını, Buhârî’nin bir kısmını rivayet etmiş olmasından kaynaklanmalıdır. Yoksa *Sahîfe*’nin en azından şimdiki bilgileri ışığında günümüze ulaşma şansı yoktur. Eğer orijinali ulaşmış olsaydı zaten tahkik hicrî VI ve XII. yüzyıllara ait nüshalar esas alınarak yapılmış olmazdı.

Hemmâm b. Münebbih, Ebû Hüreyre başta olmak üzere birçok kişiden rivayette bulunmuştur.³³ Ebû Hüreyre’den çok sayıda kişi rivayette bulunduğu halde³⁴ Hemmâm b. Münebbih’in *Sahîfe*’sinin bu denli öne çıkması onun terbiyesi altında yetişmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Ebû Hüreyre’ye ait olduğu ifade edilen bu *Sahîfe*’nin Ebû Hüreyre’nin ölüm yılı dikkate alınarak hicrî birinci asrın ortalarında yazıldığı ifade edilmektedir.³⁵

1.3. *Sahîfetü Abdullah b. Amr b. Âs*

Sahîfetü Abdullah b. Amr b. Âs, Tevrat’ı okuyacak kadar Süryanice okuma-yazma da bilen Abdullah b. Amr b. el-Âs el-Kureşî’ye nispet edilmektedir.³⁶ Önemi, Hz. Peygamber döneminde yazılıp günümüze ulaşan en önemli metin olduğu iddiasından almaktadır. Abdullah b. Amr b. Âs, yazı yazmayı bildiği için Hz. Peygamber’den öğrendiği hadisleri unutmamak adına not etmek istemiş, bu yaklaşımı bazı sahâbîler tarafından hoş karşılanmayınca Hz. Peygamber’e müracaat ederek izin istemiş, onun da kendisinden duyduğu her sözü ve her davranışı yazabileceğine dair izin verdiği ifade edilmiştir. *Sahîfe*’ye de ismini kendisi vermiştir.³⁷ Hatta Ebû Hüreyre, Hz. Peygamber’in sözlerini Abdullah b. Amr hariç kendisinden daha iyi bilen kimsenin olmadığını, kendisinin hadisleri yazmadığını, Abdullah b. Amr’ın ayrıcalığının hadisleri yazmasından kaynaklandığını ifade etmiştir.³⁸

Günümüze -en azından şimdiki bilgiler ışığında- *Sahîfe*’nin orijinali ulaşmamıştır. Böyle bir sahîfenin varlığı Buhârî, Ahmed b. Hanbel ve çeşitli hadis kaynaklarında geçen rivayetlerden anlaşılmaktadır.³⁹ *Sahîfe*’nin tahkikinde Ahmed b. Hanbel’in *Müsned*’inde geçen 114, Ebû Dâvud’un (ö. 275/889) *Sünen*’inde geçen 67, Nesaî’nin (ö. 303/915) *Sünen*’inde geçen 46, Tirmizî’nin (ö. 279/892) *Câmi’u’s-şahîh*’inde geçen 33 ve İbn Mâce’nin (ö. 273/887) *Sünen*’inde geçen 59 rivayete yer verilmiştir. Muhakkik, çeşitli kaynaklardan hareketle Buhârî’nin *Sahîfe* karşısındaki tutumunu değerlendirmiş, ancak ondan rivayet

³¹ Rafet Fevzi Abdülmuttalib, *Sahîfetü Hemmâm b. Münebbih an Ebî Hüreyre* (Kahire: Mektebetü’l-Hancı, 1985), 10.

³² Hamidullah, *Sahîfetü Hemmâm b. Münebbih*, 21, 22.

³³ Hamidullah, *Sahîfetü Hemmâm b. Münebbih*, 19; Sezgin, *Târîh*, 1/157.

³⁴ Zehebî, *Tezkire*. 1/32; Hamidullah, *Sahîfetü Hemmâm b. Münebbih*, 17.

³⁵ Hamidullah, *Sahîfetü Hemmâm b. Münebbih*, 20.

³⁶ İbn Sa’d, *Tabakâtü’l-kebîr*, 5/87; Sezgin, *Târîh*, 1/153.

³⁷ İbn Sa’d, *Tabakâtü’l-kebîr*, 5/82-84; Buhârî, *el-Câmi’u’s-şahîh*, Kitâbu’l-ilm, 39/113; Zehebî, *Tezkire*, 1/42.

³⁸ Buhârî, *el-Câmi’u’s-şahîh*, Kitâbu’l-ilm, Bab 39, Hadis no 113.

³⁹ Sezgin, *Târîh*, 1/153.

aktarmamıştır.⁴⁰ Eserin bu bilgilerin bir araya getirilmesinden oluştuğu ifade edilmektedir.⁴¹

Abdullah b. Amr b. Âs'ın Mekke'nin fethinden altı ay önce Müslüman olmuş olması *Sahîfe* hakkında bazı tartışmaları beraberinde getirirse de bu tartışmalara girilmeyecek; değerlendirme, ilk yazılı hadis metinleri bağlamında kendisine atfedilen değer dikkate alınarak içeriği üzerinden yapılacaktır.⁴²

2. Üç Sahîfenin İçerik Değerlendirmesi

Sahîfetü Ali b. Ebî Talha tamamen garîbu'l-Kur'ân içeriklidir. İlgili yapısıyla ilk tefsir örneklerinden biri olarak kabul edilir. Hz. Peygamber'in bazı âyetleri bu şekilde açıkladığı bilinmektedir. Ancak içeriğin Hz. Peygamber'e ait olmasıyla bizzat kendisine ait olanı birbirinden ayırmak neredeyse mümkün değildir. Çünkü sahâbe anlam olarak olsa dahi bazı bilgileri doğrudan Hz. Peygamber'den duyduğu şekliyle aktarmakta (merfu) ama bazen de nüzul sırasında şahit olduğu bilgi ortamını kendi ifadeleriyle tasvir etmektedir (hükmen merfu). Çoğu kere de sahip olduğu birikim üzerinden açıklamalar yapmaktadır (mevkuf). Hz. Peygamber'e ulaşan merfu haberin azlığı dikkate alınacak olursa *Sahîfe*'de yer alan açıklamaların tümüyle ona ait olma ihtimali zaten yoktur.

Muhammed Fuâd Abdülbâkî'nin hazırladığı eser alfabe sırasına göre düzenlendiği için Kur'ân'ın bugünkü sûre ve âyet sıralamasına uyulup uyulmadığından bahsetmek yersizdir. Zaten sadece bu *Sahîfe*'de değil başlangıçta erken dönemin birçok tefsir örneğinde böyle bir sıra takibi söz konusu değildir. Ayrıca *Sahîfe*'de, erken dönemin tefsir geleneği itibarıyla sûrelerin bütün âyetleri ele alınmamış; ele alınan âyetin de sadece bir iki kelimesi yine sadece bir iki kelimeyle açıklanmıştır. Örneğin *أَبَابِيلَ وَأَرْسَلَ عَلَيْهِمْ طَيْرًا أَبَابِيلَ* âyetinde⁴³ *أَبَابِيلَ* kelimesi “grup halinde” (متابعة مجتمعة) şeklinde;⁴⁴ *وَلَا تَأْتِيَمًا* âyetinde⁴⁵ *تَأْتِيَمًا* kelimesi “yalan” (كذب) olarak açıklanmıştır.⁴⁵ Nahl Sûresi 7. âyette geçen *بَشِقَ* “zorlanma” (المشقة);⁴⁶ *صَلَا* âyetinde⁴⁷ geçen *صَلَا* kelimesinin izahı “İbn Abbâs dedi ki: salda, üzerinde hiçbir şey olmayan demektir” (قال ابن عباس: صلا ليس عليه شيء) şeklinde yapılmıştır.⁴⁸

Bu yapı eserin bütün muhtevasında hemen hemen aynıdır. Tefsirin gelişim süreci açısından bakıldığında bu içerik, Hz. Peygamber'den nakledilen tefsir örnekleri ve diğer garîbu'l-Kur'ân türleriyle uyumludur. Bu yapısıyla *Sahîfe* bilindik anlamda bir tefsir kitabını çağırıştırılmaz. Yukarıda verilen örneklerden de anlaşılacağı üzere luğavî/filolojik niteliklidir ve ele alınan âyetlerle irtibatlandırılmış herhangi bir hadis rivayeti veya geniş çaplı

⁴⁰ Muhammed Seyfeddin Alîş, *Abdullah b. Amr b. Âs ve Sahîfetühu's-Sâdika* (yy.: Bibliotheca Alexandrina Hey'etü'l-Ma'rifetü'l-Âmme, 1986), 165-169.

⁴¹ Alîş, *Sahîfetü's-Sâdika*, 176.

⁴² İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-kebîr*, 5/82-90.

⁴³ el-Fil 105/3.

⁴⁴ Abdülbâkî, *garîbu'l-Kur'ân*, 1.

⁴⁵ Abdülbâkî, *garîbu'l-Kur'ân*, 2.

⁴⁶ Abdülbâkî, *garîbu'l-Kur'ân*, 102.

⁴⁷ el-Bakara 2/264.

⁴⁸ Abdülbâkî, *garîbu'l-Kur'ân*, 115.

açıklama bulunmamaktadır. Dolayısıyla bu eserin içeriğinde Arapça dilbilim çalışmalarının temelini oluşturan ve filolojik tefsir olarak nitelenen açıklamalar dışında İslâmi ilimlerin diğer alanlarıyla ilgili bir bilgi mevcut değildir.

Hz. Peygamber'in vefatında İbn Abbâs'ın yaklaşık on beş yaşlarında olması onun doğrudan hadis nitelikli Hz. Peygamber'e ait bilgi aktarmasını sınırladığı anlaşılmaktadır. Kur'ân ile ilişkili yorumlarının daha çok garibu'l-Kur'ân nitelikli olması ise, yetkin zekâ ve kabiliyeti sayesinde bilgileri diğer sahâbeden öğrendiğini ve öğrendiklerinden çıkarımda bulunduğunu göstermektedir. Bu sebeple onun bu tür açıklamaları dirayet tefsiri olarak dahi değerlendirilmiştir.⁴⁹

Sahîfetü Hemmam b. Münebbih ise *Sahîfetü Ali b. Ebî Talha*'nın içeriğinin aksine tamamen Hz. Peygamber'e ait olduğu ifade edilen rivayetlerden müteşekkildir.⁵⁰ İlgili rivayetler, ehl-i suffeden olan ve Hz. Peygamber'e yakınlığından dolayı herkesten çok hadis ezberlediğini ifade eden Ebû Hüreyre'ye aittir.⁵¹ Doğrudan ayetle ilişkilendirilen, "Resulullah buyurdu ki: İsrailoğullarına şöyle emrolunmuştu: *'Kapıdan secde ederek giriniz ve mağfiret dileyiniz, biz sizin günahlarınızı affedelim.'*⁵² Fakat onlar değiştirdiler. Gerçekte onlar, kapıdan, kaba etleri üstüne sürünerek girdiler ve 'bir arpa tanesi' dediler." şeklinde sadece bir rivayet mevcuttur.⁵³ Hemmâm b. Münebbih'in bu *Sahîfe*'sinin bizzat Hz. Peygamber'den nakledilen hadisleri içerdiğinin kabulü⁵⁴ verilen örneğe benzer şekilde bu *Sahîfe*'de daha fazla ayet/ler/in bulunması gerektiği beklentisini oluşturmaktadır. Nitekim ilgili *Sahîfe*'deki hadisleri yorumlayan Erul'un konuyla ilgili çalışmasında, hemen her hadisle ilgili olarak bir veya birkaç ayetle ilişki kurduğu görülmektedir.⁵⁵ Rifat Fevzi Abdülmuttalib, ilgili rivayetleri çeşitli eserlerden hareketle şerh etmiştir. Bu şerhlerde geçen âyetleri de eserin sonunda hazırladığı fihristte sure ve âyet numaralarını vererek göstermiştir. Buraya bakıldığında rivayetlerin farklı sûrelerden 237 âyetle ilişkilendirildiği görülmektedir.⁵⁶ Ancak bu noktada vurgulanması gereken bir husus şudur: Ebû Hüreyre'ye isnad edilen hadislerin çoğu doğrudan Hz. Peygamber'in ağzından duyulmuş olmayabilir. Bunların bir kısmı diğer sahâbeler aracılığı ile öğrendiği bilgiler olabilir. Sahâbe mürseli olarak kabul edilen bu rivayetlerin "Hz. Peygamber şöyle buyurdu" şeklindeki nakli yanılmamalıdır.

Sahîfetü Hemmam b. Münebbih çoğu ahlâka taalluk eden hadislerden oluşmakla birlikte içerisinde akâid ve fıkha dair hadisler de bulunmaktadır. Yakından bakıldığında, İslâm'ın dünya ve âhireti ilgilendiren birçok meselesinin ayrıntılarını basitleştirilmiş şekliyle bulmak mümkündür.⁵⁷ Eserin muhtevası üzerinde çalışma yapan Erul, *Sahîfe*'nin, îmandan ibâdete, ahlâktan muâmelâta, tarihten kültüre, kıyamet alametlerinden âhiret

⁴⁹ Ali Özek, "Dirayet Müfessiri İbn Abbas", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (1986).

⁵⁰ Hamidullah, *Sahîfetü Hemmâm b. Münebbih*, 7.

⁵¹ Buhârî, *el-Câmi'u's-şâhih*. Kitâbu'l-ilm, 42/118.

⁵² el-Bakara 2/58.

⁵³ Hamidullah, *Sahîfetü Hemmâm b. Münebbih*, 44.

⁵⁴ Hamidullah, *Sahîfetü Hemmâm b. Münebbih*, 7.

⁵⁵ Bkz. Erul, *Hemmâm'ın Sahîfesi*.

⁵⁶ Abdülmuttalib, *Sahîfetü Hemmâm b. Münebbih an Ebî Hureyre*, 693-700.

⁵⁷ Abdülmuttalib, *Sahîfetü Hemmâm b. Münebbih an Ebî Hureyre*, 15.

ahvaline kadar birçok konuyu içerdiğini ifade etmiştir.⁵⁸ Hadislerin kısa ve hayatın değişik alanlarına yönelik çarpıcı ifadelerden meydana gelişi dikkat çekicidir. Muhtevadaki bu geniş yelpaze, konuların âyetlerle bağlantı kurulması gerektiği beklentisini artırdığı için *Sahîfe*'de âyet bulunmaması sorgulamayı gerektirmektedir.

Sahîfetü Abdullah b. Amr b. Âs da tamamen hadislerden oluşmaktadır. *Sahîfenin*, bugün elde bulunan basılı şekli, Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i ile Tirmizî'nin *Câmii*, Ebû Dâvud, Nesâîve İbn Mâce'nin *Sünen*'lerinde geçen rivayetlerin bir araya getirilmesinden oluşmuştur. *Sahîfe*'de her bir müellifin eserinde geçen rivayetler ayrı ayrı verilmiştir.⁵⁹

Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde Abdullah b. Amr b. Âs'dan toplamda 202 rivayet bulunmaktadır.⁶⁰ *Sahîfe*'de îtikattan amele, ibadetten muâmelâta birçok husus yer almaktadır. Abdest ve namazla başlayan rivayetler şirk ve kaza-kadere imanla ilgili hadislerden sonra Abdullah b. Amr b. Âs'ın Hz. Peygamberden öfke anında duyduklarını dahi yazma izni aldığına dair rivayetle tamamlanmaktadır. Dolayısıyla *Sahîfe*'de, Kur'ân'ın önem verdiği temel ibadet meselelerine dair epeyce rivayet mevcuttur. Örneğin 29. hadisten başlayarak nikah ve boşanma konusunun birçok meselesini konu edinen rivayetler verilmiştir. Devamında içkiden kumara, adam öldürme, yaralamadan alışveriş ve yemine, akraba ilişkilerine dair birçok hususa değinen rivayet mevcuttur. Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inden hareketle tekrarlar çıkarıldıktan sonra serdedilen 114 rivayetin hiçbirinde hiçbir Kur'ân âyetine işaret edilmemiştir.⁶¹

Ebû Davud'un *Sünen*'inde *Sahîfe*'ye ait 81 rivayet mevcuttur. Tekrarlar çıkartılarak 67 rivayet verilmiştir. Rivayetler temizlikle başlanmış, cuma ve vakit namazına dair rivayetle devam edilmiştir. Konular karışık bir şekilde ele alınmış, Hz. Peygamber'in imameti sırasında okuduğu sûre çeşidinden başlayıp alışverişten nikâha, velisinin yetimin malından yeme hakkına, eğitilmiş av köpeğinin avladığının yenebileceğine dair hususlara kadar farklı konulara değinilmiştir. Genel anlamda bakıldığında Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde yer alan rivayetlerle konu açısından bazı örtüşmelere rağmen ifade ve içerik farklılığı söz konusudur. 18. rivayette yer alan "الزانی لا ینکح الا زانية او مشرکة" şeklindeki ifade Nûr Sûresi'nde *الزانی لا ینکح الا زانية او مشرکة والزانة لا ینکحها الا زان او مشرکة وحرم ذلك على المؤمنین* şeklinde yer alan âyeti hatırlatmaktadır.⁶² Ancak mesele, âyetin tefsiri mahiyetinde onunla ilişkilendirilerek anlatılmış olsaydı ifadenin ayrılmaz parçası olarak görülen *والزانة لا ینکحها* ilişkilerinin birbiriyle âyetle ilişki kurmadan ziyade ilgili ifadenin hayatın tabii akışı içerisinde gelişen konuşma üslubundan hareketle bilgilendirme cümlesi olarak kullanıldığını göstermektedir.

Nesâî'nin *Sünen*'inde Abdullah b. Amr b. Âs'dan toplamda 53 rivayet yer almaktadır. *Sahîfe*'de tekrarlar çıkartılarak 46 rivayete yer verilmiştir. İlk rivayet abdestle ilgilidir. Hemen ardından namaz sırasında mescitte alış-verişin ve şiir okumanın yasak olduğuna

⁵⁸ Erul, *Hemmâm'ın Sahîfesi*, 8.

⁵⁹ Alîş, *Sahîfetü's-Sâdıka*, 143-164.

⁶⁰ Alîş, *Sahîfetü's-Sâdıka*, 142.

⁶¹ Alîş, *Sahîfetü's-Sâdıka*, 143-150.

⁶² en-Nûr 24/3.

dair rivayetlerle devam etmektedir. Buluntu eşyanın hükmünden, akîka kurbanına, dalında satılan hurmanın hükmünden balın zekâtına kadar çeşitli konuları içeren rivayetler bulunmaktadır. Rivayetlerden bir kısmı önceki iki eserden alınanlarla örtüşmekle beraber farklı hususları ele alanları da mevcuttur.⁶³

Tirmizî'nin *Câmiî*'inde Abdullah b. Amr b. Âs'dan 35 rivayet mevcuttur. *Sahîfe*'de 33 rivayet nakledilmektedir. İlk rivayet mescitte şiir okuma ve alış-veriş yapmanın yasaklanmasıyla ilgilidir. Altın takıdan sakındırmadan tutun yetim malına sahip çıkma, nikâh, mahkemede kimin delil sunması gerektiği gibi mevzular yanında ahlâkî bazı hususlarla ilgili rivayetler yer almaktadır. Bir kısmı önceki sahîfelerde geçen rivayetlerle örtüşmekle birlikte örtüşmeyenler de vardır.⁶⁴

İbn Mâce'nin eserinde Abdullah b. Amr b. Âs'dan toplamda 65 rivayet geçmektedir. Ondan alınanların sayısı 59'dur. İçerikleri büyük ölçüde daha önceki eserlerden alınanlarla örtüşmektedir. Rivayetlerin genelde muamelât konularıyla ilgili oluşu dikkat çekicidir.

3. Üç Sahîfe Üzerinden Tefsir-Hadis İlişkisinin Değerlendirilmesi

Yukarıda da dikkat çekildiği gibi hadis tefsirin ana malzemesi olduğuna göre erken dönemin bu konudaki en önemli üç kaynağında âyetler açıklanırken hadislerin, hadislerle birlikte de bir şekilde ilgili bazı âyetlerin zikredilmesi beklenirdi.

Sahîfelerin içerik açıklamalarından anlaşılacağı üzere ilgili sahîfelerde yer alan metinlere bakıldığında böyle bir ilişki söz konusu değildir. Oysa tasnif dönemi eserleri olarak kabul edilen Buhârî, Müslim, Tirmizî, Nesaî gibi şahısların eserlerinde yer alan "Kitâbu't-tefsîr" bölümlerinde âyetlerle hadisler arasında ilişki kurulduğu görülmektedir. Nitekim bahsedilen hadis eserlerinin bab başlıkları âyetlerden seçilmiş, altında âyetlerle ilgili hadis rivayetleri dizilmiş, böylece bir şekilde ilintili olan âyetlere atıfta bulunulmuştur.⁶⁵ Buhari'nin *el-Câmiu's-Sahîh*'i üzerinden yapılan bir çalışmada da bu hususa işaret edilmiştir.⁶⁶ Ama hadis alanında dikkat çeken başka bir husus ise ilgili külliyyatın içeriğinin her zaman doğrudan doğruya âyet/ler/le ilişkilendirilmemiş olmasıdır. Aynı eserlerde görülebilen bu farklı iki durum ele alınan konuya bir açıdan ipucu sunuyor gibidir.

Sahîfetü Ali b. Ebî Talha üzerinden bakıldığında bu *Sahîfe*'de yer alan açıklamalardan bir kısmının Hz. Peygamber'e bir kısmının da doğrudan İbn Abbâs'a ait olma ihtimali olsa da her iki ihtimale göre eserin içeriği dönemin tefsir şekline uymaktadır. Çünkü gerek Hz. Peygamber'in gerekse İbn Abbâs'ın âyetlere yönelik açıklamalarının genelde garîbu'l-

⁶³ Alîş, *Sahîfetü's-Sâdika*, 155-158.

⁶⁴ Alîş, *Sahîfetü's-Sâdika*, 158-160.

⁶⁵ Buhârî, *el-Câmi'u's-Sahîh*. Kitâbu't-tefsîr, 3/189-335; Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *Sahîhi Müslim* (Riyad: Beytü'l-Efkârî'd-Devliyye, 1998), 1207-1214; Muhammed b. 'İsâ et-Tirmizî, *el-Camiu's-sahîh*, thk. İbrahim Atve 'İvaz (Kahire: Muhammed Mahmud Halebi Şirketi, 1975), 199-454; Ahmed b. Şu'ayb en-Nesâî, *Kitabu sünen-i kübrâ*, thk. Şuayb Arnavut (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001), 10/5-351.

⁶⁶ Burhan Sümertaş, *Tefsir Kaynağı Olarak Buhârî'nin el-Câmi'u's-Sahîh'i* (İzmir: Tıbyan Yayıncılık, 2015), 192.

Kur'ân nitelikli olduğu bilinmektedir.⁶⁷ Zaten Muhammed Fuâd Abdülbâkî'nin ortaya koymak istediği de budur. Bunu Taberî'nin tefsirinden faydalanarak Buhârî'nin *Sahîh*'i üzerinden yapmış olması bu yönüyle anlamlıdır. Ayrıca sadece İbn Abbâs'ın değil sahâbeden tefsirle ilişkilendirilen bir kısım şahısların da filolojik nitelikli açıklamaları ve rivayetleri mevcuttur.

Vahyin muhatap aldığı toplumun bireyleri olmalarının ve nüzul ortamını bilmelerinin âyetler adına sahâbeye ayrıntılı açıklama yapmaya ihtiyaç bırakmadığı kabul edilmektedir.⁶⁸ Nitekim tefsir külliyatı içerisinde sahâbeden nakledilen tefsire dair rivayetin azlığı da bu şekilde izah edilmektedir. Ama sahâbeden gelmesi hasebiyle âyetlerin tefsiri bakımından bu bilgiler vazgeçilmezdir. Zira tefsir açısından bakıldığında merfu ve mevkuf haber sahih olmaları kaydıyla tefsirin en önemli iki veri kaynağıdır. Bu durumda bilindik anlamda hadis rivayetlerine rastlanmasa dahi *Sahîfetü Ali b. Ebî Talha*'nın muhteva bakımından hadis ve sünnetten bağımsız olduğu söylenemez. Mevcut açıklamalardan bir kısmı doğrudan İbn Abbâs'ın kendi yorumu olsa dahi sahâbenin tefsirdeki yeri açısından bakıldığında bu açıklamaların bir şekilde sünnetle ilişkili olduğu düşünülebilir. Ayrıca tefsir gelişim süreci açısından bakıldığında da *Sahîfe*'nin muhtevasının, dönemin tefsir geleneğiyle tamamen örtüştüğü görülmektedir. Erken dönemin tefsir içeriğinin başlangıçta tamamen, ilerleyen süreçte büyük ölçüde garîbu'l-Kur'ân nitelikli olmasının ötesinde yapılan yorumlarda *Sahîfe*'deki gibi Kur'ân'ın bugünkü sure sıralamasının dikkate alınmadığı, her âyetin tefsir edilmediği, sınırlı sayıda yapılan açıklamaların ise oldukça basit olduğu görülmektedir.⁶⁹ Dolayısıyla *Sahîfe*'nin içeriğinin mevcut yapısıyla Hz. Peygamber, sahâbe ve erken dönemin tefsir içeriğiyle örtüştüğünü, tefsir-hadis bağlamında sıkı bir ilişkinin olduğunu söylemek mümkündür. Ancak buna rağmen o dönemde yazıldığını söylemek mümkün gözükmemektedir. Burada üzerinde durulması gereken tek husus *Sahîfe*'de yer alan rivayetlerin sıhhati meselesidir. O da bu makalenin konusu değildir.

Hadis sahîfelerine gelince konu yine birinci derecede Hz. Peygamber'in Kur'ân'ı nasıl tefsir ettiği kabulüyle ve sonra da genelde İslâmî ilimlerin gelişim, özelde de hadis ilminin tedvin ve tasnif süreçleriyle ilgili olmalıdır.

İbn Teymiyye (ö. 728/1328) ile sistemleştiği düşünülen Hz. Peygamber'in hem lafız hem anlam bakımından Kur'ân'ı baştan sona tefsir ettiği görüşü⁷⁰ bir kenara bırakılırsa Hz. Peygamber'in, bilindik anlamda baştan sona tefsir yapmadığı kabul edilir.⁷¹ Bunun için birebir âyetlerle ilişkili olarak tefsir mahiyetinde ona ulaşan rivayet oranı da oldukça düşüktür.⁷² Çünkü Hz. Peygamber'in gelen vahyi, gelenekteki duyuru usulüne göre hayatın

⁶⁷ Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzîbü'l-luğa*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhim (Kahire: ed-Dârul-Mısriyye, 1964), 1/4; Muhammed el-Fâdil İbn Âşûr, *et-Tefsîr ve ricâluh* (Kahire: Mecmeu Buhûsi'l-İslâmî, 1970), 16.

⁶⁸ İbn Âşûr, *et-Tefsîr ve ricâluh*, 7.

⁶⁹ Cerrahoğlu İsmail, *Kur'an Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Amiller* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1968), 111.

⁷⁰ Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm İbn Teymiyye - Adnan Zarzur, *Mukaddime fî usûli't-tefsîr* (Şam: yy., 1972), 35.

⁷¹ Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn* (Kahire: Dâru'l-Ahyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1396), 1/97, 98.

⁷² Koç, *Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri*, 103.

akışı içerisinde insanlara açıkladığı ve varsa soruları cevapladığı bilinmektedir. Hz. Peygamber'in Medine'de kıldırıldığı beş vakit namazın dışında sistemli bir sohbet ve ders halkası programından bahsedilmemektedir ki bilindik anlamda tefsir metinlerinden söz edilebilsin. Onun sadece zaman zaman namaz sonrasında sahâbeye dönerek gündemde olan konularla ilgili sohbet ettiği rivayet edilmektedir.⁷³

Sahâbe açısından değerlendirildiğinde ise suffe ehlerinden Hz. Ebû Hüreyre gibi nadiren bütün amacını ilme ayıranlar dışında herkes günlük işleri ile meşguldür. Dışarıdan Hz. Peygamber'e gelen heyetlere ise Kur'ân'dan bazı bölümler okumak yeterlidir. Hatta bazen farklı kabilelere Kur'ân'ın farklı kesitlerinin bildirilmesi kâfi görülmüştür.⁷⁴ Nitekim İbn Kuteybe (ö. 276/889), Kur'ân'daki tekrarları bu işleyişe katkı sunan bir tarz olarak sunmakta, tekrarların bir gerekçesini de bu şekilde açıklamaktadır.⁷⁵ Dolayısıyla Hz. Peygamber mevcut şartlar içerisinde vahyi duyurmakta ve açıklamakta, kültürel yapının verdiği destekle de sahâbe, duydukları vahyi ve amacını anlamaktadır. Bu yüzden o günkü toplum yapısı içerisinde tefsirin kitaplaşmış şeklinde görüldüğü üzere Kur'ân'ın sistematik ve detaylı açıklama yapılmasını beklemek ve yazıldığını ifade etmek doğru değildir. Neticede bağımsız kabileler halinde yaşayan⁷⁶ siyasal olarak devlet örgütlenmesine dönüşmemiş⁷⁷ yüzölçümü bir milyon metrekareye ulaşan Arap yarımadasındaki bir iletişim şeklinden söz edildiği unutulmamalıdır.⁷⁸

Bu noktada önemli bir diğer husus, mevcut yapıda kültür aktarımının yazıdan ziyade şifahî olarak yapılmış olmasıdır.⁷⁹ Zira toplumun okuma-yazma oranı oldukça sınırlı olup, yazı malzemesi bulmak da kolay değildir. Bu yüzden Arapça yazı ve yazma geleneğini tetikleyen en önemli hususun, vahyin kayıt altına alınması ve Hz. Peygamber'in çeşitli vesilelerle okuma-yazmaya teşvik etmesi kabul edilir.⁸⁰ Dolayısıyla Hz. Peygamber'in Kur'an'a dair açıklamalarını hayatın tabii seyri içerisinde düşünmek gerekmektedir. Dönem ve şartlar itibarıyla başka türlüsüne imkân yoktur. Hz. Peygamber'e birebir âyet/ler/le ilişkili olarak ulaşan rivayet sayısının sınırlı olması da bununla bağlantılıdır.⁸¹

Bir başka husus ise tefsire duyulan ihtiyacın zamanla artmasıdır. İlerleyen süreçte ilk etapta esbâb-ı nüzul olmak üzere âyetlerin anlaşılmasına katkı sunacak bilgiye ihtiyaç duyulmuştur. Bu ihtiyaç, başta hadis olmak üzere İslâmî ilimlerin diğer dallarında var olan birikimden giderilmiştir. Bu noktada öne çıkan en önemli bilgi türü Hz. Peygamber ve onun dönemine dair gelen rivayetlerdir. Ancak İslâm kültüründe başlangıçta 'rivayet', özellikle Hz. Peygamber'in sözlerinin nakli için kullanılırken sonradan ister Hz. Peygamber'den, ister

⁷³ Bünyamin Erul, "Hadis Tarihi", *Hadis El Kitabı*, ed. Zişan Türcan (Ankara: Grafiker Yayınları, 2016), 40.

⁷⁴ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe, *Te'vîlü müşkili'l-Kur'an*, thk. Ahmed Sakr (Kahire: Mektebetü'l-İlmiyye, 1973), 234.

⁷⁵ İbn Kuteybe, *Te'vîlü müşkili'l-Kur'an*, 232-235.

⁷⁶ Adem Apak, *Kur'an'ın Geliş Ortamında Arap Toplumuna* (İstanbul: KURAMER Yayınları, 2017), 181.

⁷⁷ Ahmed Emin, *Fecrü'l-İslâm*, 225; Mustafa Çağrı, *Kur'an'ın Geliş Ortamında Ahlak ve İnsan İlişkileri* (İstanbul: KURAMER Yayınları, 2017), 157.

⁷⁸ Hüseyin Şeyh, *el-Arab Kabele İslam* (Beyrut: Daru'l-Ma'rife, 1993), 59; Çağrı, *Kur'an'ın Geliş Ortamı*, 200.

⁷⁹ Sezgin, *Târîh*, 1/119, 126; Orhan Bilgin, "Yazma", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2013), 43/369.

⁸⁰ Muhammed Hamidullah, *Mecmûatu'l-vesâiku's-siyâsiyyetü lî'l-ahdi'n-nebeviyyi ve'l-hilâfeti'r-râşideti* (Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1985), 167.

⁸¹ Suyûtî, *İtkân*, 2/1193, 1205; Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm*, 2/138.

sahâbe veya tabînden isterse daha sonraki nesilden sahih, zayıf veya uydurma her nakli kapsayacak şekilde dönüşmüştür.⁸² Hatta bu verilerin İslâm öncesinden başlayarak Araplar'ın her açıdan kültürünü içermesi yanında İslâm sonrasında gerçekleşen tarihi de dikkate aldığını söylemek mümkündür.⁸³ Nitekim bu kanallardan elde edilen rivayetlerle yapılan tefsire genel anlamda "rivayet tefsiri" denmiştir.⁸⁴

Bu bağlamda bakıldığında İslâmî ilimlere dair bazı bilgilerin en erken I. asrın ortalarından sonra yazıya geçirilmeye başlandığı, tedvinin II. asrın başlarından itibaren başladığı ve tasnifin hicrî III. asırda tamamlandığı görülmekte, başta hadis olmak üzere tefsirin bilgi kaynağı olan diğer ilimlerden veri sağlama evresinin uzun bir sürece yayıldığı anlaşılmaktadır.⁸⁵ İlk iki asırda bilginin genelde sözlü aktarım şeklinde sürmesinin ve günümüze ulaşan yazmaların en erken III/IX. asra ait olmasının temel nedenlerinden biri bu gelişim süreciyle ilgili olmalıdır.⁸⁶ Bu yüzdendir ki Hz. Peygamber'in bazı âyetlere yönelik sınırlı sayıdaki açıklamaları sözlü geleneğe uygun şekilde rivayet olarak aktarılmıştır.⁸⁷ Zaman ilerledikçe Arapça'nın düzgün kullanım şeklini öğrenmek ve hadis toplamak üzere çöle seyahat edilmiş (rihle), böylece semâ ve kıraat yanında elde edilen bilgileri kayda geçirme girişimleri başlamıştır.⁸⁸ Hayatın akışı içerisinde akıp gelen bu bilgilerden bir kısmının, kayda geçirildikten sonra âyetlerle ilişkilendirildiği anlaşılmaktadır.⁸⁹

Tasnif dönemi hadis külliyyatının genel yapısı bu izlenimi vermektedir. Rivayetlerin âyetlerle ilişkilendirildiğine dair en önemli örneklerden biri nüzul sebeplerinden hareketle verilebilir. İlgili rivayetlerin, bazen ilişkilendirilen âyetin nüzul dönemiyle uyuşmaması bunu göstermektedir.⁹⁰ Yine *Tefsîru İbn Abbâs* diye basılan ama *Sahîfetü Ali b. Ebî Talha* olarak isimlendirilen⁹¹ sonraki eserler üzerinden hareketle toplanan eserde âyetlerin doğrudan hadislerle ilişkilendirilmiş olduğunun görülmesi de iddiayı destekler niteliktedir. İbn Abbâs'a nispet edilen rivayetlerin toplandığı tüm eserlerde bu farkı bariz bir şekilde görmek mümkündür.

Nitekim İbn Abbâs'a isnat edilen rivayetlerin hangi eserlerden hareket edilerek toplanmış olduğuna bakıldığında çoğunun hadis kriterlerinden geçmediği, zayıf veya uydurma rivayetler içermesi sebebiyle tenkide uğradığı görülür.⁹² Daha kötüsü ise Fîruzâbâdî'nin topladığı *Tenvîru'l-mikbâs min tefsîri ibn Abbâs* için söylenmektedir. İlgili eserde Süddî (ö. 127/745) ve Kelbî (ö. 146/763) gibi kendisine uydurma rivayetler isnat

⁸² Bünyamin Erul, "Rivayet Literatürünü Okumak", *Kur'an-Sünnet İlişkisi*, ed. Bünyamin Erul (İstanbul: KURAMER Yayınları, 2020), 34.

⁸³ Ali Karataş, "Tefsir İlminde Rivayet Algısı", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 18/1 (2018), 30.

⁸⁴ İbn Âşûr, *et-Tefsîr ve ricâluh*, 11-14.

⁸⁵ Sezgin, *Târîh*, 1/122-135; Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm*, 2/19; Nihat Çetin, "Arap/Yazı" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1991), 3/283, 287.

⁸⁶ İsmail Erünsal, *Orta Çağ İslâm Dünyasında Kitap ve Kütüphâne* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2018), 117.

⁸⁷ ez-Zehabî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, 1/140; Halid 'Abdurrahmân el-Akk, *Usûlü't-tefsîr ve Kavâiduh* (Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1987), 33.

⁸⁸ Sezgin, *Târîh*, 1/136.

⁸⁹ ez-Zehabî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, 1/141; İbn Âşûr, *et-Tefsîr ve ricâluh*, 21.

⁹⁰ Bk. Sami Kılınçlı, "Esbâb-ı Nüzûl Rivayetlerinin Vakıyayla Uyum Sorunu: Ka'b b. Eşref Örneği", *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 52/52 (2019), 35.

⁹¹ er-Reccâl, *Tefsîru İbn Abbas*, 59.

⁹² Bk. er-Reccâl, *Tefsîru İbn Abbas*, 59-63.

edilen kişilerin rivayetleri bulunmaktadır. Ayrıca sonraki dönemde İbn Abbâs üzerinden çok sayıda uydurma veya zayıf rivayetin tefsire girdiği de herkesin malumudur. Bu yüzden Ahmed b. Hanbel'in "Bir kimse sırf Ali b. Ebî Talha'nın Mısır'da bulunan tefsir nüshası için yolculuk yapsa değer." ifadesi yanında İmam-ı Şâfiî'nin (ö. 204/820) "İbn Abbâs'dan tefsire dair yüzden fazla bir şey gelmemiştir." sözü de dikkate alınmalıdır. İbn Abbâs'tan gelen birçok rivayet içerisinde üç-dört tanesi öne çıkartılıp bunların arasından da İbn Abbâs, Ali b. Ebî Talha, Muâviye b. Sâlih (ö. 158/774) tarihi öne çıkarılsa da⁹³ çok şey değişmeyecektir. Rivayet tefsiri içerisinde İbn Abbâs'a nispet edilen rivayetlerin hayli çok oluşu, *Sahîfetü Ali b. Ebî Talha*'da bulunan garîbu'l-Kur'an'a dair İbn Abbâs rivayetlerinin onun üzerinden yapılan uydurmalarla nasıl çoğaldığını göstermektedir. Bu da hayatın içerisinde yaşam şekli olarak akıp gelen sözlü ve fiilî kültürün yazıya geçirildikten sonra âyetlerle buluşturulduğuna işaret etmektedir.

Bahse konu hadis sahîfelerindeki rivayetlerin sonraki eserler üzerinden derleme oluşu, tefsir-hadis ikilisinin sürece yayılma ihtimalini daha da öne çıkarmaktadır. Çünkü zaman içerisinde hadis çalışmalarındaki rivayet tarzı bilgiler daha fazla değer kazanmış,⁹⁴ İslâmî ilimlerin her biri müstakil hale gelmiştir. Dolayısıyla başlangıçta sınırlı sayıda tefsir rivayetinden söz edilebilirken zamanla Hz. Peygamber'in her sözünün ve hayatına dair her bilginin Kur'an'ı izah eden rivayet malzemesi haline dönüştüğü anlaşılmaktadır.⁹⁵ Çünkü Hz. Peygamber'in, hayatın akışı içerisinde değişik vesilelerle söylediği bazı ifadeler müfessirler tarafından birtakım âyetlerin tefsiri için kullanılmaya başlanmıştır.⁹⁶ Bu yönelimin İmam-ı Şâfiî'nin rivayet telakkisiyle ilişkilendirilmesi, tedvin dönemi sonrasına rastlaması ve bunun Taberî ve İbn Ebî Hâtim'in (ö. 327/938) tefsir rivayetlerini toplama çabasıyla şekillenmiş olması boşuna değildir.⁹⁷ Buhârî, Müslim, Tirmizî gibi hadisçilerin rivayetlere yönelik yaptıkları eleştiriler ve onlardan bir kısmını kabul etmemiş olmaları biraz da bu çizilen yelpazenin genişliği ve bu alana sığınarak aktarılan rivayetlerdeki sıkıntılara yöneliktir. Nitekim hadis-tefsir ilişkisinde görülen iç içe geçmiş bu yapı, erken dönemde tefsirin hadisin bir dalı olup olmadığı tartışmasına sebep olmuştur.⁹⁸

İlgili hadis sahîfelerinin yazılı bir metin olup olmadığı konusunda şüphelerin olduğu, orijinal nüshalarının günümüze ulaşmadığı, içeriğinde yer alan bilgilerin şifahi kültür yapısı kapsamında rivayetle aktarıldığı ve bu rivayetlerin çeşitli yöntemlerle toplandığı dikkate alınır, zamanla yazılı hale dönüştürülen sahîfelerdeki bu bilgiler büyük ölçüde âyetlerle sonradan buluşturulacaktır. Muhammed Fuâd Abdülbâkî'nin Buhârî'yi esas aldığı *Sahîfetü*

⁹³ Bk. er-Reccâl, *Tefsîru İbn Abbas*, 43-54.

⁹⁴ Dinç, *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı*, 212.

⁹⁵ Ebü'l-Fidâ' İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Muhammed İbrahim Elbenna-Muhammed Ahmed Aşur-Abdülaziz Ganim (İstanbul: Kahraman Yayınları, 1984), 1/13.

⁹⁶ Koç, *Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri*, 159.

⁹⁷ Saliha Türcan, "Rivayet Tefsiri Geleneğinin Dönüşümünde İbn Kesîr'in Yeri", *Türk Akademik Araştırmalar Dergisi* 4/3 (2019), 344.

⁹⁸ Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm*, 488; Cerrahoğlu, *Tefsirin Doğuşu*, 110; Mustafa Karagöz, *Tefsir Tarihi Yazımı ve Problemleri* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2012), 199; Bernard Carra de Vaux, "Tefsir", *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979), 12/117.

Ali b. Ebî Talha çalışmasında Taberî tefsirinden aldığı destek bunun açık göstergelerinden biridir.

İlk üç asra ait tefsiri bünyesinde toplayan en önemli eserlerden biri olarak kabul gören tam rivayet tefsiri statüsündeki İbn Ebî Hâtim'in tefsirinde, kendisi cerh ve ta'dil bakımından önemli bir yere sahip olmasına rağmen sıhhat yönü her hâlükârda tartışılabilir durumda olan rivayetlerin de yer alması, bazı rivayetlerin sonradan âyetlerin birer parçası haline gelmesi, tefsir-hadis ilişkisinin boyutlarını göstermesi açısından önemlidir. Nitekim Hz. Peygamberle ilişkilendirilen bazı rivayetlerin gerçekten ilgili âyet bağlamında mı söylendiği yoksa daha sonra âyetle ilgili rivayet arasında bir uyum olduğu için mi bir araya getirildiği çok kestirilememektedir.⁹⁹ Buna rağmen gelen rivayetlerin içeriği değerlendirildiğinde hayatın normal akışı içerisinde gerçekleşen bazı olaylarla âyetlerin sonradan ilişkilendirildiği, bununla da tefsire daha fazla itibar kazandırılmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır.¹⁰⁰ Zaten İbn Ebî Hâtim de asıl amacının mümkünse Kur'an'da yer alan her harf için bir rivayet bulma çabası olduğunu belirterek bu yönelimini itiraf etmiştir.¹⁰¹ Bu gayret öyle bir noktaya varmıştır ki cerh ve ta'dil konusunda önem atfedilen İbn Ebî Hâtim Maide 110. âyette geçen Hz. İsa'nın ölülere diriltme izni çerçevesinde Ebû Huzeyl'den naklen Hz. İsa'nın önce iki rekat namaz kıldığını bu namazın birinci rekatında Mülk suresini ikinci rekatında da secde suresini okuduğunu;¹⁰² başka bir yerde milattan önce altı yüz yıllarında yaşadığı ifade edilen Buhtunnasr'ın Hıristiyanlara yardım ettiğini anlatmaktan geri duramamıştır.¹⁰³

Hadis-tefsir ilişkisi gelişim ağını bu şekilde gerçekleştirdiğini, Süfyan es-Sevrî'nin (ö. 161/778) sınırlı sayıda âyeti yine sınırlı sayıda rivayet ile açıklamışken talebesi Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın (ö. 211/826-27) tefsirinde hem ele aldığı âyet hem de ilgili rivayet sayısının belirgin bir şekilde artmış olduğu gerçeği üzerinden de örneklemek mümkündür. Rivayetler arasında yapılan karşılaştırma bu artışı ortaya koymuştur.¹⁰⁴ Bakara suresiyle ilgili olarak Süfyan es-Sevrî'nin tefsirinde yüz otuz altı rivayet olup bunların elli beş tanesi kelime açıklamaya yönelik iken, Abdürrezzâk'ın tefsirinde ilgili sûre kapsamında üç yüz altmış rivayet bulunmakta, merfu, mevkuf ve mürsellerden oluşan ilgili rivayetlerin bir kısmı kelime açıklamasıyla ilgili iken çoğunluğu esbâb-ı nüzul, nasih-mensuh, kıraatlar, fikhî konular, kıssa ve İsrailiyyâtla ilgili olup doğrudan anlama yönelik açıklamalardan oluşmaktadır.¹⁰⁵ Tarih ilerledikçe tefsir-hadis ilişkisinin arttığını eser veya rivayet temelli karşılaştırmalarla ayrıca araştırmak gerekmektedir.

Yapılan açıklama ve verilen örneklerden anlaşılmaktadır ki zaman ilerledikçe tefsire dair rivayet sayısı artmıştır. Bu noktada, rivayet tefsirinin Hz. Peygamber ve sahâbeden daha çok tabîin ve sonrası nesillere dayandığını ifade etmek de meselenin anlaşılmasına

⁹⁹ Koç, *Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri*, 110.

¹⁰⁰ Koç, *Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri*, 116.

¹⁰¹ Muhammed b. İdris er-Râzî İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm müsneden an Resûlillah ve's-sahâbe ve'tâbiîn*, thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib (Riyad: Nizar Mustafa el-Bâz, 1997), 1/14.

¹⁰² İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 4/1241.

¹⁰³ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 8/2315.

¹⁰⁴ Abdürrezzâk İbn Hemmâm, *Tefsîru Abdürrezzâk*, thk. Mahmud Muhammed Abduh (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1999), 195, 196.

¹⁰⁵ İbn Hemmâm, *Tefsîru Abdürrezzâk*, 198.

katkı sunacaktır. İbn Ebî Hâtim'in tefsirinde yer alan yaklaşık 16283 isnad içerisinde Hz. Peygamber'in sözü 589'dur ve bu, oransal olarak %4'e tekabül etmektedir. Bunlardan %22 oranla 3865 isnad sahâbeye, %74 oranla 11829 isnad tabiîne aittir. Oranlar tefsirin daha çok tabiîn ve sonrası dönemin ürünü olduğunu göstermektedir. İlgili verilerin Taberî'nin tefsiri üzerinden de teyit edilmiş olması rivayet tefsirinin geneli hakkında bir kanaat vermektedir.¹⁰⁶

Bu husus, herhangi bir rivayet tefsirine bakarak, kullanılan rivayetlerin hangi nesle dayandığına dikkatle de anlaşılabilecek kadar barizdir. Yahyâ b. Sellâm'a (ö. 200/815) geldiğinde âyetle ilişkilendirilen rivayetlerin önceki döneme göre artması ancak böyle izah edilebilir. Zira onun tefsiri, içeriği itibarıyla Taberî'den önce rivayet tefsirinin en önemli örneği kabul edilir. Bu anlamda içeriğinde zayıf hatta uydurma rivayetlerin olması da manidardır.¹⁰⁷ Eserinde merfu, mevkuf, maktu' haberlere yer vermesi yukarıda dile getirilen iddiayı destekler niteliktedir. Nitekim Yahyâ b. Sellâm'ın rivayet zincirinde yer alan kişilerin cerh ve ta'dilciler tarafından itibar görmemesi de ayrıca dikkate değer.¹⁰⁸ Onun tefsirinde görülen bu durum, yaşadığı tarihlere geldiğinde, yazılı hale dönüşen rivayetlerin tefsirde daha fazla kullanılmaya başladığının en önemli göstergelerinden biridir. Ayrıca tefsir mahiyetinde rivayetlerin ilerleyen sürece bağlı olarak arttığını erken dönemin tefsir çeşitlerinin tamamında gözlemleyebilmek mümkündür. Vücûh ve nezâir eserlerinde de tarihi sıraya dikkat edilerek yapılan bir araştırma aynı sonucu vermektedir.¹⁰⁹

Bu yaklaşım, ele alınan sahîfelerde mevcut şekliyle geçen rivayetlerin tümüyle âyetlerden bağımsız düşünüleceği anlamına gelmez. Sahîfelerde geçen rivayetlerde açıkça görülmesi dahi bu ilişki geçmiş kültürün mevcut dinamiği içerisinde zaten kendiliğinden vardır. Çünkü Hz. Peygamber'in doğrudan veya dolaylı olarak vahyin kontrolünde hayatın her alanında takip ettiği metodu, dünya görüşü veya hayat tarzı Nebevî sünnet olarak nitelenmiş;¹¹⁰ toplum, bu yaşam biçimi üzerinden İslâmîleşerek zamanla Câhiliye kültüründen ayrılmıştır. Bu açıdan bakıldığında İslâm'ın yayılma dönemlerinde İslâmlaşma faaliyetleri ve bu faaliyetler üzerinde Kur'ân, Hz. Peygamber ve arkadaşlarının belirleyici etkisi olağandır. Bu yönüyle sünnetin, Müslüman kültür içerisinde olumluluğu vurgulayan nispeten özel-spesifik bir alana işaret ettiği görülmektedir.¹¹¹ Hatta ehl-i sünnet çerçevesinde zaman zaman sünnetin, itikadî ve içtihadî konuları içeren sünnî gelenek yerine de kullanıldığı olmuştur.¹¹² Bu yüzden bazı konularda yetkililerin, Hz. Peygamber'in vefatından sonra İslâm'ın temel ilkelerine aykırı olmayacak şekilde toplumun veya bireyin umumî menfaatini gözeterek yaptığı yeni uygulamalar, sonraki dönem Müslümanları

¹⁰⁶ Koç, *Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri*, 103.

¹⁰⁷ İsmail Cerrahoğlu, *Yahyâ İbn Selâm ve Tefsirdeki Metodu* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1970), 69.

¹⁰⁸ Cerrahoğlu, *Yahyâ ibn Selâm ve Tefsir*, 90.

¹⁰⁹ Süleyman Kaya, *Tahsîlu Nezâiri'l-Kur'an'ı Bağlamında Hakîm Tirmizî'de Vücûh ve Nezâir* (İstanbul: Rağbet, 2016), 91.

¹¹⁰ Mustafa Ertürk, *Sünnetin Güncelleştirilmesi* (Ankara: Fecr Yayınları, 2018), 25.

¹¹¹ Özcan Hıdır, *"Hadis-Sünnet-Kültür İlişkisi" İslam Geleneğinde ve Modern Dönemde Hadis ve Sünnet*, ed. Bünyamin Erul (İstanbul: KURAMER, 2020), 255.

¹¹² Bünyamin Erul, "Kavramsal Çerçeve Hadis, Rivayet, Sünnet ve Bid'at Kavramları Üzerine", *Kur'an-Sünnet İlişkisi*, ed. Bünyamin Erul (İstanbul: KURAMER Yayınları, 2020), 44.

tarafından, İslâm'ın koyduğu emir ve uygulamalar olarak düşünülmüş ve zamanla bunlar da sünnet olarak kabul edilmiştir.¹¹³

Biraz da Müslüman topluma sirayet eden bu akış ve sonraki dönemden geriye doğru bakıldığında ortaya çıkan algı, İbn Teymiye ve İbn Kesîr gibi bazı Müslüman yorumcuları Hz. Peygamber'in bütün âyetleri tefsir ettiği görüşüne taşımış olmalıdır. Oysa Hz. Peygamber'in, vahiy dışında bazen kültürel bir temele, bazen kendi re'yine ve kanaatine, bazen de tecrübesine dayanan birçok tasarrufta bulunduğu bilinmektedir. Nitekim bunlardan bazılarında vahiyle uyarılmış, bazıları da sahâbe veya kendisi tarafından hatalı bulunup tashih edilmiştir. Bu durum da onun beşerî yönünü göstermektedir. Bütün bu süreçlerden sonra bir kıvama bürünüp ahlâki, dinî ve nebevî bir şekle bürünenler sünnet olarak algılanmış ve birey ya da toplum bunlarla yoğrulmuştur.¹¹⁴ Sahîfelerde görülen ve makaleye konu olan sorun, şifahi kültür geleneğinde ayrıştırma ve belirginleştirmenin zor oluşundan kaynaklanmaktadır. Çünkü Hz. Peygamber dönemi dahil olmak üzere erken dönemin hemen her aşamasında sözlü aktarım yazılı aktarıma göre daha baskın ve hatta makbul addedilmektedir.¹¹⁵ Özellikle başlangıçta yazma bireysel bir nakısa olarak addedilmekte, sözlü kültür aktarımı daha güvenli bulunmakta bu yüzden sözlü aktarım teşvik edilmektedir.¹¹⁶ Erken dönemde sözlü ve yazılı olmak üzere iki tür kitaptan söz edilmesinin sebebi de ancak böyle açıklanabilmektedir.¹¹⁷ Dolayısıyla bilgi aktarımı, I/VII. asrın son ve II/VIII. asrın ilk yarısında sözlü olarak yapıldığı; yazı, çok kısıtlı bir alanda kullanıldığı ve bilginin yazılı şekle dönüşümü III/IX. asrın sonlarını bulduğu için,¹¹⁸ bilgi sahîfelere ancak bu şekilde yansıtılabilmektedir.

Arapçanın yazı stiline ancak II/VIII. asrın sonlarına doğru şekillenerek sözlü kültürün yerine geçmeye başlaması, hatta yazının sistematik hale gelmesinden sonra da rivayetin bir gelenek olarak sürmesi akışın böyle olmasını gerektirmiştir.¹¹⁹ Bunların yazılı hale dönüşerek daha somut hale gelip âyetlerle yine yazılı metinlerde buluşması zamanla mümkün olabilmüş; bu da kendi dinamikleri içerisinde belli bir sürece yayılarak gerçekleşmiştir. Bu sebeple rivayetlerle ilişki kurulması beklenen hususlarda ilgili âyetler hadis sahîfelerinde yer almamıştır denilebilir. Ancak bu husus yine de çok yönlü araştırmaya ihtiyaç duymaktadır.

Sonuç

Rical kitapları başta olmak üzere bazı eserlerde bu üç sahîfeden bahsedilmesine rağmen yazılı bir metin olup olmadıkları tartışmalıdır. Zira bunlardan orijinal şekliyle

¹¹³ Ertürk, *Sünnetin Güncelleştirilmesi*, 99, 100-123, 177.

¹¹⁴ Bünyamin Erul, *Kur'an Sünnet İlişkisi Kur'an'da Risâlet ve Sünnet'in Teşriî Değeri*, ed. Bünyamin Erul (İstanbul: KURAMER, 2020), 246.

¹¹⁵ Bk. Erünsal, *Kitap ve Kütüphane*. 77-82; Erul, "Rivayet Literatürünü Okumak", 12.

¹¹⁶ Abdulfettâh Ebû Gudde, *el-İsnâdü mine'd-dîn ve safha müşrika mim târihi semâ'il-hadis 'Inde'l-muhaddisîn* (Halep: Mektebetü'l-Matbû'ati'l-İslâmiyye, 1983), 146-149.

¹¹⁷ Hüseyin b. Muhammed Râğib el-İsfehânî, *el-Müfredât fî ğaribi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân ed-Dâvudî (Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1412), 699; Erünsal, *Kitap ve Kütüphane*, 19.

¹¹⁸ Erünsal, *Kitap ve Kütüphane*, 75.

¹¹⁹ İbn Kuteybe Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim ed-Dîneverî, *eş-Şi'r ve's-Şu'arâ'* (Kahire: Dâru'l-Meârif, 1958), 82, 83; Nihat Çetin, "Ahbâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1988), 1/489.

günümüze ulaşan bir metin yoktur. Bahsedilen sahîfeler, sonraki dönemlere ait eserlerde geçen rivayetlerden hareketle toplanmıştır.

İlgili sahîfelerde yer alan bilgiler, erken dönemin sosya-kültürel yapısı ve İslâmî ilimlerin gelişim sürecine uygun olarak başlangıçta yazılı nakilden ziyade sözlü olarak aktarılmış, zamanla yazılı hale dönüşmüştür. Dolayısıyla Ali b. Ebî Talha sahîfesinde hadisin, diğer iki sahîfede âyetin olmaması rivayet kültürü ve ilimlerin tedvin süreciyle ilgilidir. Bu bilgiler süreç içerisinde derlenerek bir araya getirilmiş, bilindik anlamda âyetlerle ilişkisi de yine süreç içerisinde sağlanmıştır. Rivayet tefsiri içerisinde Hz. Peygamber'e merfu olarak ulaşan rivayetlerin azlığı da buna işaret etmektedir.

Ali b. Ebî Talha sahîfesinde hadisin, diğer iki sahîfede âyetin olmaması içerdikleri bilginin tamamen âyet ve hadisten müstağni olduklarını göstermez. Aksine *Sahîfetü Ali b. Ebî Talha* içerik açısından tefsirin gelişim süreciyle uyumludur. Dolayısıyla bu haliyle rivayet sahîfe sahih olması kaydıyla Hz. Peygamber ve sahâbeye ait bilgilerden müteşekkil olduğu söylenebilir. Burada tek çekince gelen rivayetlerin sıhhati konusudur. Hadis sahîfeleri açısından bakıldığında ise ilgili içerik, Hz. Peygamber ve sahâbenin yaşam biçimiyle şekillenen bilgilerden oluşmaktadır. Şifahî kültür imkânları kapsamında Hz. Peygamber'in âyetlere dair açıklamaları birebir tespit edilemese dahi ilgili âyetlerin verdiği mesaj, toplumun yaşam şekline sirayet etmiştir. Hadis rivayeti ve toplama gayreti çerçevesinde elde edilen rivayetlerdeki içerik bunu hissettirmektedir. Buna rağmen sahîfelerde âyet-hadis ilişkisinin neden metinlere yansımadağı hususu hala çok yönlü araştırmaya muhtaçtır.

Erken döneme ait bilgi içeren bu sahîfelerden ve rivayet temelli verilerden faydalanırken ilgili hususların dikkate alınması gerekmektedir. Çünkü rivayetler, tefsir eserlerinde kullanılırken çoğu kere cerh ve ta'dil süzgecinden geçirilmemiştir. *Sahîfetü Ali b. Ebî Talha* ile ilişkilendirilerek basılan İbn Abbâs rivayetlerini muhtevi tefsir kitapları hakkındaki araştırmalar bunu açıkça ortaya koymaktadır.

Sahîfelerin derlenip bir nüsha haline geldikten sonra geçirdikleri aşamalar da önemlidir. Sahîfe sahipleriyle tahkik için kullanılan sahîfe nüshaları arasında geçen uzun zaman dilimi "kitabın rivayeti" konusunu gündeme getirmektedir. Bu mesele de ayrı bir inceleme konusudur. Bütün bu çekincelere rağmen ilgili eserler, döneme dair genel bir bilgi sunmaları açısından hayli önemli ve vazgeçilmezdir.

Kaynakça

- Abdulfettâh Ebû Gudd. *el-İsnâdü mine'd-dîn ve safha müşrika mim târihi semâ'il-hadîs 'İnde'l-muhaddisîn*. Halep: Mektebetü'l-Matbû'ati'l-İslâmiyye, 3. Basım, 1983.
- Abdülbâki, Muhammed Fuâd. *Mu'cemu garîbi'l-Kur'ân müstahracen min sahihi'l-Buhârî*. Suriye: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1950.
- Abdülmuttalib, Rafet Fevzi. *Sahîfetü Hemmâm b. Münebbih an Ebî Hureyre*. Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1985.
- Ahmed Emin. *Duha'l-İslâm*. Mısır: Mektebetü'l-Üsra, 1997.
- Ahmed Emin. *Fecrü'l-İslâm*. çev. Ahmet Serdaroğlu. Ankara: Kılıç Kitabevi, ts.
- Alîş, Muhammed Seyfeddin. *Abdullah b. Amr b. Âs ve Sahîfetühu's-Sâdıka*. yy.: Bibliotheca Alexandrina Hey'etü'l-Ma'rifetü'l-Âmme, 1986.
- Apak, Adem. *Kur'an'ın Geliş Ortamında Arap Toplumu*. İstanbul: KURAMER Yayınları, 2017.
- Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *el-Kifâye fî ma'rifeti 'usûli'r-rivâye*. thk. Ebû İshak İbrahim b. Mustafa ed-Dimyâtî. Kahire: Dâru'l-Hüdâ, 2002.
- Bigiyef, Musa Carullah. *Kur'an-Sünnet İlişisine Farklı Bir Yaklaşım Kitâbu's-Sünne*. çev. Mehmet Görmez. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2000.
- Bilgin, Orhan. "Yazma". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/369-373. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2013.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-şâhih*. nşr. Muhammed Zühayr b. Nasr. thk. Muhibbüddin el-Hatib-Muhammed Fuad Abdülbaki. 8 Cilt. Kahire: Mektebetü's-Selefiyye, 2. Basım, 1422/2001.
- Bünyamin Erul. *Kur'an Sünnet İlişkisi Kur'an'da Risâlet ve Sünnet'in Teşriî Değeri*. ed. Bünyamin Erul. İstanbul: KURAMER, 1. Baskı., 2020.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Yahyâ İbn Selâm ve Tefsirdeki Metodu*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1970.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Kur'an Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Amiller*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1968.
- Çağrı, Mustafa. *Kur'an'ın Geliş Ortamında Ahlak ve İnsan İlişkileri*. İstanbul: KURAMER Yayınları, 2017.
- Çalışkan, İsmail. *Tefsir Tarihi*. Ankara: Bilay Yayınları, 2019.
- Çetin, Nihat. "Ahbâr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/486-489. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1988.
- Çetin, Nihat. "Arap/Yazı". 3/276-309. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1991.
- Demirayak, Kenan. *Arap Edebiyatı Tarihi II Sadru'l-İslam Dönemi*. Kayseri: Fenomen Yayınları, 2017.
- Diñç, Ömer. *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı*. İstanbul: İSAM, 2022.
- Ebû Zehre, Muhammed. *İbn Hanbel hayâtuhû ve asruhû -'ârâuhû ve fikhuhû*. yy.: Daru'l-Fikri'l-Arabî, 1947.
- Ertürk, Mustafa. *Sünnetin Güncelleştirilmesi*. Ankara: Fecr Yayınları, 2018.
- Erul, Bünyamin. "Hadis Tarihi". *Hadis El Kitabı*. ed. Zişan Türcan. Ankara: Grafiker Yayınları, 2016.
- Erul, Bünyamin. *Hadislerin Dili İlk Hadis Belgesi Hemmâm'ın Sahîfesi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Erul, Bünyamin. "Kavramsal Çerçeve Hadis, Rivayet, Sünnet ve Bid'at Kavramları Üzerine". *Kur'an-Sünnet İlişkisi*. ed. Bünyamin Erul. İstanbul: KURAMER Yayınları, 2020.
- Erul, Bünyamin. "Rivayet Literatürünü Okumak". *Kur'an-Sünnet İlişkisi*. ed. Bünyamin Erul. İstanbul: KURAMER Yayınları, 2020.
- Erünsal, İsmail. *Orta Çağ İslâm Dünyasında Kitap ve Kütüphâne*. İstanbul: Timaş Yayınları, 1. Basım, 2018.

- Ezherî, Muhammed b. Ahmed. *Tehzîbü'l-luğa*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhim. Kahire: ed-Dâru'l-Mısıryye, 1964.
- Halid 'Abdurrahmân el-Akk. *Usûlü't-tefsîr ve Kavâiduh*. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1987.
- Hamidullah, Muhammed. *Sahîfetü Hemmâm b. Münebbih*. Şam: Matbûâtü'l-Mecmai'l-İlmi'l-Arabî, 1953.
- Hıdır, Özcan. "*Hadis-Sünnet-Kültür İlişkisi*" *İslam Geleneğinde ve Modern Dönemde Hadis ve Sünnet*. ed. Bünyamin Erul. İstanbul: KURAMER, 2020.
- İbn Âşûr, Muhammed el-Fâdil. *et-Tefsîr ve ricâluh*. Kahire: Mecmeu Buhûsi'l-İslâmî, 1970.
- İbn Ebî Hâtim, Muhammed b. İdris er-Râzî. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm müsne'den an Resûlillah ve's-sahâbe ve'tâbiîn*. thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib. Riyad: Nizar Mustafa el-Bâz, 1997.
- İbn Hemmâm, Abdürrezzâk. *Tefsîru Abdürrezzâk*. thk. Mahmud Muhammed Abduh. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ'. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*. thk. Muhammed İbrahim Elbenna-Muhammed Ahmed Aşur-Abdülaziz Ganim. İstanbul: Kahraman Yayınları, 1984.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim. *Te'vîlü müşkili'l-Kur'an*. thk. Ahmed Sakr. Kahire: Mektebetü'l-İlmiyye, 1973.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim ed-Dîneverî. *eş-Şi'r ve's-Şu'arâ'*. Kahire: Dâru'l-Meârif, 1958.
- İbn Sa'd, Muhammed. *Kitâbu't-tabakâti'l-kebîr*. thk. Ali Muhammed Ömer. Kâhire: Mektebetü'l-Hancı, 2001.
- İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm - Adnan Zarzur. *Mukaddime fî usûli't-tefsîr*. Şam: yy., 1972.
- İsmail Cerrahoğlu. "Ali İbn Ebî Talha'nın Tefsir Sahifesi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/17 (1969).
- Karagöz, Mustafa. *Tefsir Tarihi Yazımı ve Problemleri*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2012.
- Karataş, Ali. "Tefsir İlminde Rivayet Algısı". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 18/1 (2018).
- Kaya, Süleyman. "Erken Dönemde Tefsir Kitaplarının Rivayeti Meselesi". *Uluslararası İslam Araştırmaları Kongresi Bildiri Kitabı*. ed. Erdem Can Öztürk-Mahmud Esad Erkaya. Ankara: Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Yayınları, 2022.
- Kaya, Süleyman. *Tahsîlu Nezâiri'l-Kur'an'ı Bağlamında Hakîm Tirmizî'de Vücûh ve Nezâir*. İstanbul: Rağbet, 1. Baskı., 2016.
- Kılınçlı, Sami. "Esbâb-ı Nüzûl Rivayetlerinin Vakıyayla Uyum Sorunu: Ka'b b. Eşref Örneği". *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 52/52 (2019).
- Koç, Mehmet Akif. *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri –İbn Ebî Hâtim Tefsiri Örneğinde Bir Literatür İncelemesi-*. Ankara: Kitabiyat, 2003.
- Kurtubî, Ebu Abdillah Muhammed b. Ahmed. *el-Câmiu' li ahkâmi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2006.
- Muhammed Hamidullah. *Mecmûatu'l-vesâiku's-siyâsiyyetü lî'l-ahdi'n-nebeviyyi ve'l-hilâfeti'r-râşideti*. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1985.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *Sahîhi Müslim*. Riyad: Beytü'l-Efkâri'd-Devliyye, 1998.
- Nehhas, Ebû Cafer Ahmed b Muhammed b İsmail el-Muradi. *en-Nasih ve'l-mensuh fî Kitabillahi Azze ve Celle*. ed. Süleyman İbrahim Lahim. Riyad: Daru'l-Asıme, 2009.
- Nesâî, Ahmed b. Şu'ayb. *Kitabu sünen-i kübrâ*. thk. Şuayb Arnavut. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- Özek, Ali. "Dirayet Müfessiri İbn Abbas". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (1986).
- Râğib el-İsfehânî, Hüseyn b. Muhammed. *el-Müfredât fî ğarîbi'l-Kur'ân*. thk. Safvân Adnân ed-Dâvudî. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1412.

- Reccâl, Raşid Abdülmün'im. *Tefsîru İbn Abbas el-müsemmâ sahîfetü Ali b. Ebî Talha*. Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1991.
- Sâlih, Subhi. *Ulûmu'l-hadîs ve mustaluhuh*. Beyrut: Daru'l-İlm, 2009.
- Sandıkçı, Kemal. "Hemmâm b. Münebbih". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/189. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.
- Sezgin, Fuad. *Târîhu't-türâsi'l-Arabî(el-Ulûmü's-şer'iyye)*. çev. Mahmûd Fehmi Hicâzî. Riyad: Câmîatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1411.
- Sezgin, Fuad. *Târîhu't-türâsi'l-Arabî*. çev. Mahmud Fehmi Hicâzî. Riyad: İdâetü's-Sekâfe ve'n-Neşr bi'l-Câmia, 1991.
- Suyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfiî. *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Çur'ân*. Beyrût: Dâru İbn Kesîr, 1996.
- Sümertaş, Burhan. *Tefsir Kaynağı Olarak Buhârî'nin el-Câmi'u's-Sahîh'i*. İzmir: Tıbyan Yayıncılık, 2015.
- Şeyh, Hüseyin. *el-Arab Kable İslam*. Beyrut: Daru'l-Ma'rife, 1993.
- Taha Hüseyin. *Min hadîsi's-ş-i'r ve'n-nesr*. Mısır: Dâru'l-Meârif, 1936.
- Taşköprizâde, Ahmed b. Mustafa. *Miftâhu's-sa'âde ve mişbâhu's-siyâde fî mevzû'âti'l-'ulûm*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985.
- Tirmizî, Muhammed b. 'İsâ. *el-Camiu's-sahîh*. thk. İbrahim Atve 'İvaz. Kahire: Muhammed Mahmud Halebi Şirketi, 1975.
- Türcan, Saliha. "Rivayet Tefsiri Geleneğinin Dönüşümünde İbn Kesîr'in Yeri". *Türk Akademik Araştırmalar Dergisi* 4/3 (2019).
- Türcan, Zişan. "Hadisçilerin Kur'ân-Sünnet İlişkinine Dair Düşüncelerinin Hadis Musannefatına Yansımaları-Sahîhu'l-Buhârî Örneği". *Diyanet İlmi Dergi* 57/4 (2021).
- Türk, Nurdoğan. "Klasik Kaynaklarda Menkûl İbn Abbas'a Atfedilen Bazı Tarikler Üzerine Bir Değerlendirme (Tefsir İlmi Bağlamında)". *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 12/1 (2020).
- Vaux, Bernard Carra de. "Tefsir". *İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979.
- Zehebi, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Siyeru a'lâmi'n-nübel'a'*. thk. Şu'ayb 'Arnavud. Müessesetü'r-Risâle, 1982.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Tezkiretü'l-huffâz*. Beyrut: İhyau't-Türâsi'l-Arabi, ts.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin. *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*. Kahire: Dâru'l-Ahyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1396.